
Безпечне освітнє середовище як важлива умова інклюзивного навчання в закладах загальної середньої освіти

Олена Колісник

Демократичні процеси в українському суспільстві на початку ХХІ століття сприяли розвитку гуманістичної парадигми в освітній галузі. Так, прийняття в Україні законів «Про освіту» (2017), «Про повну загальну середню освіту» (2020) та підзаконних актів, що ґрунтуються на міжнародних документах із питань захисту прав дітей та осіб з інвалідністю, забезпечило значне збільшення кількості здобувачів освіти з особливими освітніми потребами (далі – ООП), які навчаються в закладах загальної освіти за місцем проживання.

Сьогодні розвиток інклюзивного навчання розглядається як стала тенденція освітньої політики України, як невід’ємна складова реформи загальної середньої освіти «Нова українська школа» (далі – НУШ), що передбачає побудову освітнього процесу на засадах безумовної цінності кожної особи (аксіологічний підхід), з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей, потреб, можливостей, інтересів і прагнень учнів задля максимально можливого їх особистісного розвитку (особистісно орієнтований підхід); забезпечення активної та інтерактивної освітньої діяльності дітей та учнівської молоді (діяльнісний підхід) задля набуття здобувачами освіти таких знань, практичних умінь, досвіду, формування таких цінностей, ставлень, життєво важливих навичок (компетентнісний підхід), які сприятимуть успішній життєдіяльності та творчій самореалізації кожної особи.

У статті 1 Закону України «Про освіту» інклюзивне навчання тлумачиться як «система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників» [7]. Зміни, що відбулися в нормативних документах із питань інклюзивного навчання, починаючи з 2021 року (зокрема, у «Положенні про інклюзивно-ресурсний центр», затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 12.08.2017 № 545, та новий «Порядок організації інклюзивного навчання в закладах загальної середньої освіти», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 15.09.2021 № 957), забезпечили будь-якій дитині, яка має труднощі в освітньому процесі, можливість отримання додаткової підтримки за умови погодження з її батьками. Така підтримка може бути постійною або тимчасовою, проте в будь-якому разі – це системні заходи в найкращих інтересах дитини, які розробляються командою супроводу учня за участі його батьків, на підставі висновку про комплексну оцінку розвитку дитини фахівцями інклюзивно-ресурсного центру (якщо така здійснювалася), ретельного психолого-педагогічного вивчення особливих потреб, можливостей, інтересів, сильних сторін учня, з урахуванням можливостей закладу освіти та необхідних додаткових ресурсів.

Разом із тим важливою умовою ефективності цієї роботи є організація безпечного освітнього середовища в закладі освіти з інклюзивним навчанням.

В умовах інклюзивного навчання використовується поняття «інклюзивне освітнє середовище – сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей» [7, с. 1]. Отже, під «освітнім середовищем» ми розуміємо складну,

спеціально організовану й керовану систему, у межах якої вирішуються задачі щодо навчання, виховання, розвитку, корекції розвитку, забезпечуються особистісні потреби, відбуваються процеси адаптації, спілкування, соціалізації, саморозвитку тощо. Це всі характеристики, фактори, впливи й умови середовища (включно соціальне та просторово-предметне оточення), у якому відбувається освітній процес, які забезпечують можливості розвитку й формування особистості.

Освітнє середовище та різні його аспекти є предметом досліджень багатьох зарубіжних (Дж. Гібсон, У. Мейс, Т. Менг, М. Турвей, В. Ясвін та інші) та вітчизняних (І. Бех, Є. Бондаревська, С. Максимова, О. Пехота, В. Рибалка, В. Семиченко, В. Серіков, С. Сисоєва та ін.) науковців.

Безпека, як базова потреба людини, є безумовною основою благополучного розвитку особистості. Якщо ж мова йде про осіб з особливими потребами, зокрема з особливими освітніми потребами, які зумовлені особливостями психофізичного розвитку, то питання безпеки в освітньому середовищі стає ще більш гострим. Так, особливості психофізичного стану / розвитку (пересування за допомогою спеціальних засобів, знижений зів, головний біль, головокружіння, нерозвинена увага тощо) є факторами підвищеної травмонебезпечності в умовах архітектурної недоступності, відсутності спеціальних знаків, обмежень.

Численні дослідження в галузі спеціальної педагогіки та психології (В. Бондар, Л. Виготський, І. Єременко, В. Кобильченко, В. Коваленко, І. Омельченко, Т. Панченко, В. Синьов, М. Шеремет та ін.) довели, що обумовлене особливостями будови і функціонування біологічних структур організму первинне порушення спричиняє вторинні порушення і порушення більш високих рівнів у психічному та соціальному розвитку дитини [3; 5].

Психофізичні особливості розвитку (невпевненість у собі, замкненість, депресивність, підвищена тривожність тощо) як вторинні (набуті внаслідок первинного порушення) особистісні особливості дитини з ООП зумовлюють підсвідоме очікування негативних проявів ззовні, зниження відчуття безпечності освітнього середовища. Вихована інфантильність (несформованість відповідального ставлення до свого життя та здоров'я, потреба зовнішнього контролю поведінки, неможливість спрогнозувати наслідки власних дій, безвідповідальність у стосунках, непередбачуваність вчинків, нерозвиненість критичного мислення, довірливість, завелика залежність від інших тощо) часто є складовими віктимної поведінки. За статистикою, люди з особливостями розвитку значно частіше, ніж їх однолітки, потерпають від негативних соціальних впливів, стають жертвами неправомірних дій, насилля. У свою чергу, набутий травмувальний особистий життєвий досвід (у тому числі через нетолерантне ставлення з боку оточуючих, відмову прихильності, фрустрацію потреби в спілкуванні та заняттях улюбленою діяльністю, досвід образ, приниження, насилля тощо) також викривляє психологічне сприйняття світу, підвищує можливість наступних психотравмувальних подій, знижує можливості розвитку й навчальної діяльності.

Питаннями безпеки освітнього середовища в умовах інклюзивного навчання опікувалися Л. Байда, Н. Бойчук, В. Бондар, Н. Кириленко, Н. Лугінець, І. Павлівська, Т. Панченко, О. Сафонова, В. Синьов, О. Скиба, Н. Софій, Т. Цюман, А. Шамардіна та ін.

Ми дотримуємося розуміння, що «безпечне освітнє середовище – це стан освітнього середовища, в якому наявні безпечні умови навчання і праці, комфортна

міжособистісна взаємодія, що сприяє емоційному благополуччю учнів, педагогів і батьків, відсутні будь-які прояви насильства та є достатньо ресурсів для їх запобігання, а також дотримано права і норми фізичної, психологічної, інформаційної та соціальної безпеки кожного учасника освітнього процесу» [8, с. 10; 9]. Поняття безпечного освітнього середовища є багатоаспектним і передбачає формування безпечних умов у його компонентах:

- *фізичному* (створення безбар'єрного архітектурного та освітнього простору, облаштування ресурсної кімнати, робочого місця дитини відповідно до визначених потреб, забезпечення спеціальним обладнанням, необхідними навчальними матеріалами, допоміжними засобами для навчання, зокрема в дистанційному форматі; дотримання правил безпеки в їх користуванні тощо);
- *екологічному* (використання природних, не шкідливих матеріалів в облаштуванні освітнього середовища; застосування в якості навчальних матеріалів предметів і речей, що оточують дитину в побуті);
- *психологічному* (формування в учасників освітнього процесу толерантного ставлення до багатоманітності в освітньому та соціальному середовищі, організація психологічної підтримки кожному, хто її потребує, розвиток в учнів асертивної (упевненої) та відповідальної поведінки, здорового способу життя, запровадження в закладі освіти спеціальних профілактичних, антибулінгових і медіаційних програм тощо) [4; 5; 9];
- *соціальному* (здійснення заходів щодо формування учнівського та шкільного колективу, розвиток в учнів емоційного інтелекту, навичок конструктивного спілкування та надання допомоги, адвокація інклюзії в громаді);
- *інформаційному* (упровадження спеціальних інформаційних і навчальних технологій, розвиток в учнів критичного мислення, формування навичок безпечного поводження в кіберпросторі, академічної доброчесності тощо).

Усі зазначені вище складові безпечного освітнього середовища є однаково важливими. Разом із тим велика кількість наукових досліджень присвячені саме психологічній безпеці в умовах освітнього середовища. Різні аспекти цього питання вивчали І. Баєва, Т. Кабаченко, Т. Краснянська, О. Лебедев, Н. Лизь, Н. Рассоха, Л. Регуш, В. Семикін, С. Смолян, Н. Софій, Т. Панченко, В. Щербата, В. Ясвін і багато інших. Ми погоджуємося з думкою дослідників, що психологічна безпека учасників освітнього середовища орієнтована, у першу чергу, на формування особистісно довірчих, дружніх відносин, захист від несприятливих впливів і можливих небезпек у міжособистісній взаємодії та контактах із соціальним середовищем загалом.

Варто зазначити, що у формуванні психологічної безпеки в дитячому колективі багато залежить від особистісних якостей (чи притаманні доброта, чуйність, толерантність, справедливість та інші подібні якості) та сформованості професійних компетентностей (психологічної, емоційно-етичної, лідерської тощо) педагога, який працює з учнівським колективом. Різні мікси якостей та сформованих навичок педагога можуть бути основою як дружнього,

взаємопідтримуючого дитячого колективу, так і навпаки – сприяти ворожості й насиллю серед дітей.

Ми підтримуємо думку Б. Бердника, що «толерантність – це перестати думати, що інша людина така ж, як ви. Перестати думати, що інші люди мислять так само швидко, як ви. Так само реагують, як ви. Так само діють у схожих ситуаціях. І зовсім недалекоглядно вважати, що інші люди можуть відчувати точно те саме, що і ви. Толерантність – це розуміти, що інші люди абсолютно інші. І поважати їх» [1].

Пам'ятаємо, що одним із найдієвіших педагогічних методів є «власний приклад». Діти часто наслідують дії референтного дорослого, особливо в молодшому шкільному віці. Тож сучасний педагог Нової української школи, де головною цінністю є ДИТИНА, діяльність якого базується на принципах позитивної педагогіки та педагогіки партнерства, не має морального права використовувати фрази, що шкодять успішності дитини і є засобами психологічного насилля: «ти нічого не розумієш, зараз я тебе навчу...», «слухай мене, тільки тоді ти зможеш...», «ви повинні», «я хочу, щоб ви...», «тобі це не можна», «я знаю, як для тебе краще», «хто ти такий, щоб...», «це не для тебе», «тільки не з тобою» тощо. Отже, важливою умовою формування психологічної безпеки в освітньому середовищі є постійний саморозвиток, самовдосконалення педагога, навчання на курсах, присвячених питанням емоційного інтелекту, критичного мислення, педагогічній етиці, психологічної підтримки в освітньому процесі, а також співпраця з працівниками психологічної служби.

Безпека освітнього середовища є основою формування інклюзивної культури, інклюзивної політики, інклюзивної практики в закладі освіти.

Створення інклюзивної культури передбачає формування такої ціннісної системи, що забезпечує виникнення в закладі освіти атмосфери доброзичливості, безпеки та прийняття, яка б стимулювала учнів до співпраці та взаємодопомоги.

Розроблення інклюзивної політики, в основу якої покладено цінність кожної дитини, визначає чітку систему цілей, принципів керування та засобів реалізації стратегії роботи закладу освіти, спрямованої на розбудову інклюзивного освітнього середовища для всіх, у якому кожен включений в освітню діяльність з урахуванням потреб, можливостей, інтересів і бажань, за потреби може отримати необхідну підтримку, почувається успішним.

Інклюзивна практика окреслює зміст, структуру і засоби навчання на основі інклюзивних цінностей та інклюзивної політики, з урахуванням індивідуальних особливостей, потреб і можливостей. При цьому діти, допомагаючи один одному, самі є ресурсом для навчання і розвитку. Дорослі ж (педагогічні працівники, фахівці психологічної служби, спеціальні педагоги, батьки учнів, представники громади) співпрацюють між собою на засадах партнерства й несуть спільну відповідальність за навчання й розвиток дітей [2; 6, с. 15].

Отже, розбудова безпечного інклюзивного освітнього середовища – довготривалий, складний процес, який потребує плідної системної роботи всіх учасників освітнього процесу на різних рівнях (державному, на рівні громади, закладу освіти, окремого класного колективу, на міжособистісному та особистісному). Проте, це занадто важливі зусилля, щоб ними нехтувати, оскільки лише в безпечних, комфортних умовах можлива освітня інклюзія як включення кожного учасника освітнього процесу в шкільну спільноту, забезпечення особистісного зростання, самореалізації в умовах діяльності, яка враховує інтереси,

бажання, можливості, сильні сторони кожного, можливість мати й обстоювати власну думку, позицію, погляди. Розбудова саме такої інклюзії в закладах освіти є важливим кроком до створення проактивного громадянського суспільства в Україні.

Література

1. Бердник Б. Про що насправді толерантність і до чого тут благодійність. URL: <http://surl.li/fvxio> (дата звернення 22.03.2023)
2. Бут Тоні. Індекс інклюзії: розвиток навчання та участі в життєдіяльності шкіл: посібник. Пер. з англ. Київ : ТОВ Видавничий дім «Плеяди», 2015. 190 с. URL: <http://archive.ussf.kiev.ua/ieeditions/264/> (дата звернення: 22.03.2023).
3. Кобильченко В. В., Омельченко І. М. Спеціальна психологія: підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2020. 224 с. - (Серія «Альма-матер»).
4. Лугінець Н. В., Павлівська І. М., Сафонова О. В., Скиба О. Ю., Шамардіна А. В. Створення безпечного освітнього середовища в закладі середньої освіти з інклюзивним навчанням шляхом запровадження в освітній процес шкільної служби порозуміння. *Науковий журнал Хортицької національної академії. Scientific Journal of Khortytsia National Academy* (Серія: Педагогіка. Соціальна робота) Випуск 2(3) 2020. URL: <https://doi.org/10.51706/2707-3076-2020-3> (дата звернення: 22.03.2023).
5. Панченко Т. Л. Психологічна безпека інклюзивного освітнього середовища. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова* : збірник наукових праць. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. № 28. (Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія). С. 327–321. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/7670> (дата звернення: 22.03.2023).
6. Порошенко М. А. Інклюзивна освіта : навчальний посібник. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 300 с.
7. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 20.03.2023).
8. Цюман Т. П., Бойчук Н. І. Кодекс безпечного освітнього середовища : метод. посібник. За заг. ред. Т. П. Цюман. Київ : Український фонд «Благополуччя дітей», 2018. 56 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/protidialingu/21kbos.pdf> (дата звернення 22.03.2023).
9. Щербата В. Г. Психологічна безпека освітнього середовища в умовах впровадження інклюзивної освіти : репозитарій Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка. URL: <http://surl.li/ftnte> (дата звернення: 22.03.2023).